

AZERİ TÜRKÇESİ'NİN GEÇMİŞİNE VE SÖZDİZİMİ ÖZELLİKLERİNE KISA BİR BAKIŞ

AYSU ERDEN *

Bilindiği üzere Azeri Türkçesi, Türk dilleri ailesinin Güneybatı (Oğuz) koluna bağlıdır. Grubundaki Türkmençe, Türkiye Türkçesi ve Gagauzca gibi öbür Türk yazı dillerinden belirli özelliklerle ayrılır. Sesbilgisi kstaslarına göre Oğuz grubundaki Türk dillerini iki ana bölüme ayırabiliriz:

1. Doğu'da konuşulan Türkmençe
2. Batı'da konuşulan Azeri Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Gagauzca

AZERİ TÜRKÇESİ'NİN TARİHÇESİ

Her dilin gelişmesi, edebiyatı ile, yani o dili kullanan yazarların ve şairlerin dilin belirlediği ilk çağlardan başlayarak yüzyıllar boyunca ortaya koydukları eserlerde kullandıkları dil örnekleri ile aynı düzeyde olmaktadır. Bu durum Azeri Türkçesinde de aynıdır.

Bu bakımdan Azeri dil ve edebiyatım, İslam uygarlığı ve Batı uygarlığı etkisinde geçirdiği gelişmeler göz önünde bulundurulmak üzere, iki ana dönemde incelemek mümkündür.

I -- İslam Uygarlığı etkisinde Azeri dil ve edebiyatı

Birbirine zıt kültür ve uygarlıkların karşı karşıya geldiği Azerbaycan 8. yüzyıldaki İslam fetihlerinden itibaren İslam uygarlığının etkisine girdi. İran ve Kafkasya'da yerleşen Oğuzlar 10. yüzyılda İslamiyeti kabul ettikten sonra daha

(*) Yrd. Doç. Dr. H.U. Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Anabilim Dalı

çok Farsça ve Arapça'nın etkisinde kaldılar. 11 ve 13. yüzyıllar arasında bu bölgede yaşayan şairler eserlerini Farsça yazıyorlardı. Gence'li Nizami (1141—1203) ve Şirvanlı Hakani bunlardan ikisidir.

Bu arada Farsça büyük şehirlerde resmi dil olurken, küçük kasabalarda ve göçebeler arasında tamamiyle Türkçe olan sözlü bir halk edebiyatı gelişmekteydi.

Azeri Türkçesi İslam uygarlığı etkisi altında 14. yüzyıldan, bu Türk lehçesinin üzerinde konuşulmakta olduğu toprakların Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye ayrıldığı 19. yüzyıla kadar Fars edebiyatı etkisinde daha çok şiir alanında, bir şiir dili olarak gelişmiştir. 14. yüzyıldan başlayarak sırasıyla Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin, Nesimi, Fuzuli, Hakiki, Habibi, Hatai gibi şairler eserleriyle bu lehçeye katkıda bulunmuşlardır. 13. yüzyılda doğup, 14. yüzyıl başlarında ölen Hasanoğlu (Şeyh İzzeddin Esferayini) Azeri edebiyatının bilinen en eski şairidir. Eldaki tek Gazelinin üslup zenginliği ve olgunluğu Azeri Edebiyatının Hasanoğlu'ndan da önce bir gelişme geçirdiğini göstermektedir. Daha sonraları Habibi, Hatai ve Fuzuli'yi etkileyen, Arapça ve Farsça etkin olmasına rağmen ana dili Türkçe ile yazmayı tercih eden Nesimi, 14. yüzyılda Azeri edebiyatının ilk büyük şairidir. Eski Türk epik özelliklerini yansıtan ve 12 epik hikayeden oluşan *Kitâb-ı Dede Korkut* bu dönemin en önemli Azeri eserlerindedir. İdam kültürünün izleri daha az görülen bu hikayelerdeki bazı kafiye ve ses yinelemeli kelime gruplarının sık tekrarı da anlaşıldığı üzere Dede Korkut hikayeleri daha eski şiirlerin birleştirilmesinden oluşmuştur.

İran'daki Safavi devletinin kurucusu olan Şah İsmail (1487—1524) şiirliği destekleyen dini ve politik şiirlerini Hatai takma adıyla yazmıştır. Şah İsmail Azeri lehçesini resmi dil olarak kabul ederek Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar uzanan bir bölgede yayılmasına yardım etmiştir. Bu yüzden 16. yüzyıl Azeri'nin altın çağı olmuştur.

Klasik çağın en önemli temsilcisi olan Fuzuli (? — 1556) 17. yüzyıl ve daha sonraki kuşakların Osmanlı ve Azeri şairlerini etkilemiştir.

18. yüzyılda İran'daki Safavi devletinin yıkılmasından sonra Azerbaycan bölgesinde bağımsız hanlıklar ortaya çıktı. Bu karışık politik durumda bir çok Azeri şair Fuzuli'nin üslubunda şiirler yazmayı sürdürdü. Yine bu dönemde filoloji

çalışmaları da yapıldı. Nadir Şahın hizmetindeki Mirza Muhammed Han açıklama-
malı bir Çağatayca-Farsça lügat hazırladı. Bu lügatın birinci bölümünde Çağatay
ve Azeri dilbilgilerinin karşılaştırmalı bir incelemesi yer alıyordu. 18. yüzyıl
eserlerinde dönemin politik ve toplumsal ortamını yansıtmaya çalışan yeni kuşak
şairleri ve çağdaş Azeri edebiyatını hazırlayan bir dönem olmuştur. Bu dönemin
şairleri bağımsız hanlıkların yöneticilerince korunuyorlardı. Yeni edebiyat akımı-
nı başlatanlardan biri sayılan ve Karabağ hanlığının hizmetinde olan Molla Penah
Vakıf (1717—1797) bunlardan en önemlisiydi. Edebiyattan Fars etkisini silmek
için gayret gösterdi. Bu yüzden eserlerinde halk edebiyatı motiflerini kullandı.
Onun arkadaşı Vidadi (1710—1909) halk edebiyatının etkisinde şiirler yazdı.

II— Batı Uygarlığı Etkisindeki Azeri Dil ve Edebiyatı

19. yüzyılda, idam uygarlığı hem kuzey hem de güney Azerbaycan'da
hâlâ etkinliğini sürdürüyordu. 1929'da Azerbaycan'ın kuzey ve güney olmak üzere
Rusya ve İran arasında paylaşılmasından sonra Rusya sınırları içinde kalan Azer-
baycan'ın gençleri birçok batı kentine eğitim için gidince, Azerbaycan'ın dili ve
edebiyatı da bu yeni aydınların aracılığı ile batı etkisinde kalarak, yeni bir yönde
gelişmeye başladı ¹.

1918 yılında bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti kuruluncaya kadar
Rusya idaresindeki Azeriler "Tatarlar" veya "Müslümanlar" diye tanınıyordu. Öte
yandan, İran'da "Azeri" sözcüğü bir milletten çok İran sınırları içinde kalan Azer-
baycan bölgesinde yaşayanları belirtmek için kullanılıyordu ².

Batı uygarlığı etkisinde kalan Azeri dil ve edebiyatını üç ana dönemde
inceleyebiliriz ³.

1. 19. Yüzyıl Ortalarından 1905 Yılına Kadar Olan Dönem :

Bu dönemde Azeri şiir ve tiyatro yazarlığı gelişti. İlk Azeri tiyatro ya-
zarlarından Mirza Fethali Ahundov (1812—1878) İslam geleneklerini batılılaş-

(1) "Turkic peoples" Encyclopaedia Britannica (USA Encyclopaedia Britannica Inc,
William Benton, Publisher, 1971)

(2) "Azeri Edebiyatı" İbnü Ansiklopedisi (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1950)
Cilt IV

(3) "Azeri Edebiyatı" İbnü Ansiklopedisi (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1950)
Cilt IV

tırmayı düşündü. Daha sonra Necef Bey Veziri (1857–1926), Abdurrahim Bey Hakverdi (1870–1933) gibi yazarlar tiyatro ve roman alanında Azeri dil ve edebiyatına katkıda bulunurken öte yandan da gazete ve dergiler çıkarılmaya başlanmış, batı dillerinden çeviriler yapılmıştır. 1875 Temmuz'unda "Äkinci" adında aylık bir gazete Hasan Bey Zerdabi (1841–1907) tarafından çıkarılmıştır.

2. 1905–1920 Yılları Arasındaki Dönem

Bu dönemde politik yaşam canlandı. 1911'de "Milsavat" partisi kuruldu. Aydınlar Osmanlı İmparatorluğunun politik durumundan etkilendiler. Ahmet Bey Hüseyinzade tarafından "Füyuzat" adlı bir dergi çıkarılmaya başlandı. Bu arada başta Ahmet Bey Hüseyinzade olmak üzere bazı Azeri edebiyatçıları öğrenim ve edebiyat dili olarak İstanbul Türkçe'sinin kullanılması savunmuş, Hüseyin Cavit (1882–) ve Mehmet Hadi (1879–1919) gibi Azeri yazarları Türkiye Türkçesiyle eserler vermişlerdir. Ayrıca Namık Kemal, Abdülhak Hamit ve Tevfik Fikret'ten etkilenmişlerdir.

3. 1920'den Sonraki Dönem

Tiyatro eserleri yazıldığı ve çeviriler yapıldığı bu dönem bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine Rusya'nın saldırısıyla başladı. Azerbaycan Devlet Üniversitesinde Doğu Dil ve Edebiyatları Bölümü açıldı. 1923'de Bakü'de kurulan Azeri Dil ve Edebiyatını İnceleme Kurumu, 1920'lerde kurulan Türk Dillerinin incelenmesi ile ilgili bir çok demekten biriydi ⁴.

Genel olarak Rus topraklarında yaşayan Türk - İslam halkları 1924 yılına kadar Arap alfabesiyle yazıyorlardı. Bu tarihten itibaren Sovyet Azerbaycan'ında Latin alfabesi kullanılmaya başlandı. Bu yeni alfabe ilk kez kullanıyayan, Azeri edebiyat eleştiricilerinden Mirza Fethali Ahundov olmuştur. 1928 yılında bu latin alfabesi Sovyet Rusya'da yaşayan diğer Türk dilleri için de tek bir biçim olarak kullanılmaya başlandı ve "Birleştirilmiş Türk - Latin Alfabesi" adını aldı. Fakat 1939'dan sonra bu alfabe yerini Kiril alfabesinin değiştirilmiş bir şekline bıraktı ⁵.

(4) A.N. Kononov "Turkic Philology" Fifty Years of Soviet Oriental Studies ed. B.G. Gafurov, Y.V. Gankovsky; (Moscow, "Nauka Publishing House, 1967) s.6.

(5) Kononov, "Turkic Philology" s.7

Türk dilleri arasında, tarihin akışı içinde çeşitli gelişmeler geçiren, ve üzerinde 14. yüzyıldan beri süregelmekte olan Farsça etkisini bir ölçüde hâlâ koruyan, aynı zamanda batı dillerinin etkisinde yeni özellikler kazanmış olan Sovyet Azerbaycan'ında konuşulan Azeri Türkçesi ile Anadolu Türkçesi arasındaki farklılaşmaya neden olan bazı etkenler vardır⁶. Bunları şöyle özetleyebiliriz.

a) Güneybatı Türk lehçelerinin başlangıcı 13-15 yüzyılları kapsayan eski Anadolu Türkçesi dönemindedir. Bu dönemde yeni dilbilgisi gelişmelerinin temelleri ilk kez atılmıştır. Bu dönem eski ve yeni dilbilgisi şekillerinin karıştığı bir dönemdir. Fakat zamanla iki bölgesel lehçe başgöstermiş ve her bir lehçe belirli ve diğerinden farklı olan dilbilgisi kurallarını kendisi için geçerli ve bir amaç olarak kabul etmiştir. İşte yine bu dönemde Azeri ve Osmanlı olarak ortaya çıkan bu lehçe arasında $q \rightarrow x$ ve $b \rightarrow m$ farklılıkları, dilbilgisi açısından da fiillerin zaman eklerinde değişimler belirmiştir.

b) Azeri Türkçesi Osmanlıca ile kuzey ve doğudaki Oğuz grubundan olmayan diğer Türk lehçeleri arasında bir köprü gibi olduğundan, gerek Osmanlıca, gerekse Azerice üzerinde bu lehçelerin farklı etkileri görülmektedir.

c) Azeri'de "nöker" (hizmetçi) ve "Küräkän" (damat) gibi bazı Moğolca kelimeler hâlâ bulunmaktadır.

d) Gerek Osmanlıca, gerekse Azeri Türkçesi Arapça ve Farsça'dan etkilenmişlerdir. Fakat 20. Yüzyılda Sovyetler Birliği sınırları içinde konuşulan Azeri lehçesi özellikle Rusça'dan etkilenmiş, Azerice'ye Rusça kelimeler ve bazı dilbilgisi kalıpları geçmiştir.

Bakü'de konuşulan Azeri Türkçesini Anadolu Türkçesinden sesbilimi kıstaslarına göre ayıran özellikleri ötede şöyle sıralayabiliriz:

a) Azeri Türkçesinde anlam değiştirme özelliği olan, biri /â/, diğeri kapalı /e/ olmak üzere iki /e/ sesbirimi vardır. Bunlar Yazılı Dilde de iki ayrı harfle belirtilmektedir :

(6) Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi (İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, No: 1633, 1971) ss. X-XI

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/äl/	/el/	/elik/
/än/	/en/ (zarf)	/eng/
/ät/	/et/	/et/
/el/	/el/ "ülke, yer"	/el, il/
/en/	/en/ "genişlik"	/en, in/
/et—/	/et—mek/	/et—, it—/

b) Kelime Başındaki / q—/ sesinin ötümlüleşmesi sonucu /g—/ sesine dönüşmesi :

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/qal/	/qal/ "kal"	/qal—/
/qış/	/qış/ "kuş"	/qış/
/quş/	/quş/ "kuş"	/quş/

c) Kelime başındaki /t—/ sesinin ötümlüleşmesi sonucu /d—/ sesine dönüşmesi :

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi
/duz/	/tuz/
/dut—/	/tut—mak/

d) Aslında uzun vokallerden sonraki /p, t, q, k, c/ gibi ötümsüz seslerin ötümlüleşmesi :⁷

	Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Ana Türkçesi
p > b	/dib/	/dip/	< * /t̄ip/
t > d	/ad/	/ad/	< * /t̄it/
q > ğ	/ağ/	/aq/	< * /āq/
k > ğ > y	/göy/	/gök/	< * /k̄ök/
č > c	/uč/	/uc/ "kenar"	< * /t̄ic/

(7) Tırat Tekin, Ana Türkçede Adi Uzun Ünlüler (Hacettepe Üniversitesi yayınları, B. 15, 1975) ss. 179–182.

Azeri Türkçesi'nin Geçmişi ve Sözdizimi Özellikleri

e) Aslında kısa olan vokallerden sonraki /-q/ sesinin /b/ sesine dönüşmesi:

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/aḡ-/	/ak-mak/	/aq-/
/oḡu-/	/oku-mak/	/oqı-/
/toḡu-/	/doku-mak/	/toqı-/

f) Kelime sonundaki /-q/ sesinin ötlümlüleşmesi :

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/uḡaḡ/	/çocuk, uşak/	/uḡaḡ/
/torpaḡ/	/toprak/	/topraq/

g) Kelime başındaki /i, ı, ü, u/ seslerinden önceki sesin kaybolması:

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Ana Türkçe
/il/	/yıl/	/yıl/
/ilan/	/yılan/	/yılan/
/iyit/	/yiğit/	/yiğit/
/ürak/	/yürek/	/yürek/
/üzük/	/yüzük/	/yüzük/
/üz/	/yüz/	/yüz/
/ulduz/	/yıldız/	/yultuz/
/ud-/	/yut-mak/	/üt-/

h) Kelime başındaki /ı-/ sesinin öndamaksıllaşması sonucu /i/ sesine dönüşmesi:

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/iḡig/	/ıḡık/	/yaḡık/
/ıraḡ/	/ırak/ "uzak"	/ırak/

i) Metatez, yani kelime içinde birbirini izleyen iki sesin yer değişmesi :⁸

(8) Dilbilim ve dilbilgisi Terimleri Sözlüğü (Türk Dil Kurumu yayını, 471, 1980)

	Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
pr > rp	/torpağ/ /yarpağ/	/toprak/ /yaprak/	/topraq/ /yapırğak/
vr > rv	/arvad/	/avrat/ (Arapça)	—
tr > rt	/irâli/	/ileri/	/iğeri/
ts > st	/tüstü/ /dustağ/	/tütsü/ /tutsak/	/tütsig/ —

j) Ünsüz İkizleşmesi

	Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Ana Türkçe
-d > -dd-	/yeddi/ /addım/	/yedi/ /adım/	/yâti/ /âüm/
-q > -gg-	/doğğuz/	/dokuz/	/toquz/
-k > -kk-	/sâkkiz/	/sekiz/	/sâkiz/

Ayrıca Farsça'dan geçen /sağal/ "çakal" kelimesi Azeri Türkçesinde ünsüz ikizleşmesi kuralına uyarak /çâğgal/ olmuştur.

k) Disimilasyon (başkalaşma), diğer bir deyişle, söz zincirinde birbirine yakm iki ses arasında bir ayrılık yaratan değişim:

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/yastı/	/yasa/	/yası/

l) Dudaksillaşma, yani, bazı seslerin dudakların yuvarlaklaşmasıyla değişime uğraması :

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/ov/ /dovlan/	/av/ /tavşan/	/ab/ /tabığan/

m) /n/ konsonundan önce gelen ve kelime başındaki /b-/ sesinin genizleşmesi :

Azeri Türkçesi	Türkiye Türkçesi	Eski Türkçe
/mân/ /min/ /min—/	/ben/ /bin/ /bin—mek/	/ben/ /bıng/ /bin—/

AZERİ TÜRKÇESİ'NİN SÖZDİZİMİ ÖZELLİKLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Azeri Türkçesi'nin sözdizimi özelliklerini incelemeye başlamadan önce bu lehçenin sözdizimini oluşturan kelimelerin dildeki işleyişlerine göre sınıflandırılmasına bir göz atmak gerekir.

Azeri Türkçesindeki kelimeler yapıbilgisi ve sözdizimi olmak üzere dilbiliminin iki ayrı düzeyinde sınıflandırılabilir.

Yapıbilgisi açısından Azeri kelimeleri ikiye ayrılmakta; isim, sıfat, zamir, zarf, takı, bağlam ve ünlemler ve bunların alt grupları isim sınıfına; eylem bildiren tüm kelimeler de fiil grubuna girmektedir.

Sözdizimi açısından ise Azeri kelimeleri cümle içindeki işleyişlerinin benzerlik veya farklılıklarına göre ikiye ayrılır.

1. Sözdiziminin birinci derecedeki kelime grupları :

Başlıbaşına sözlük anlamları olan ve /ämioğlu/ (amcaoğlu), /anañanı/ (büyük hanım), /gızbacı/ (kız kardeş), /bayramgabağı/ (bayram öncesi), /ačgöz/ (aç gözlü), /göygöz/ (mavi gözlü), /gülçöhrä/ (gül yüzlü), /şirindil/ (şirin sözlü), /ağsağgal/ (ak sakallı), /ayağgabı/ (ayakkabı) gibi bileşik kelimelerin de içinde bulunduğu isim, sıfat, zarf ve fiiller sözdiziminin birinci derecedeki kelime gruplarına girmektedir.

2. Sözdiziminin ikinci derecedeki kelime grupları:

Başlıbaşına sözlük anlamları olmayan fakat cümlede bulunan sözdiziminin birinci derecedeki kelime gruplarına ait kelimelerin arasında anlamlı ilişki kurma görevleri olan, örneğin: /belä/ (böyle), /heyli/ (hayli), /bir necä/ (bir o kadar), /filan ğadar/ (filan kadar) gibi belirticiler; /kimisi/ (bazısı), /här biri/ (her biri), /filankäs/ (filanca) gibi isim yerine kullanılan kelimeler; /kim/, /nä/ (ne?) gibi soru kelimeleri; /ora/ (orası), /bura/ (burası), /hara/ (neresi) gibi zarf yerine kullanılan kelimeler; /ğabağ/ (önce), /kimi/ (gibi), /ötürü/ (ötürü), /içrä/ (içeri) gibi takılar, /ancağ/ (ancak), /ilä/ (ile) gibi bağlamlar; /heyli/ (hayli), /çoh/ (çok) gibi sıfat ve zarfları niteliyen tüm kelimeler sözdiziminin ikinci derecedeki kelime gruplarına aittir.

Her dilde olduğu gibi Azeri Türkçesinde de kelime sırası, çekim ekleri ve türetim eklerinin sözdizimi kurallarının birer parçası olarak kelimelerin anlamlı öbekler oluşturmaya yardımcı oldukları görülür.

Azeri Türkçesinin sözdizimindeki iki veya üç kelimedenden oluşan bu anlamlı öbekleri *iç merkezli yapılar* adı altında inceleyebiliriz.

Azeri Türkçesindeki *iç merkezli yapılar* *yanışık yapılar* ve *belirtme yapıları* olmak üzere iki ana grupta incelenebilir.

İşleyişleri bazan ayrı, bazan da aynı olan kelimeler birbirlerini nitelerek üzere yanışarak bu dildeki anlam taşıyan en küçük kelime öbekleri olan belirtme yapılarını oluştururlar.

Belirtme yapılarında birinci kelime ikinci kelimenin taşıdığı kavramı iyi belirtmek veya nitelerek için kullanılmıştır :

/yağlı uşag/

(iyi çocuk)

/safgät bacısı/

(hasta bakıcı)

Yukardaki örneklerde /yağlı/ ve /safgät/ niteliyen; /uşag/ ve /bacı/ kelimeleri ise yapılarının merkezi olan ve nitelenen kelimelerdir.

Belirtme yapılarında merkezde bulunan kelime isim, fiil, zarf, veya zamir olabileceği gibi, belirten ya da niteliyen kelime de bir isim, fiil, zarf veya zamir olabilir ve oluşan yapı daha büyük anlatımlarda (sade, birleşik, karmaşık cümleler gibi) yapının merkezinde bulunan ve nitelenen kelimenin bağlı olduğu sınıfın özelliklerine bağlı olarak işler.

Azeri Türkçesi'nin Geçmişi ve Sözdizimi Özellikleri

ör	<u>/mehriban/</u> (<i>a fat</i>)	<u>gonađı</u> (<i>isim</i>)	}	gādi (<i>yüklem</i>)
	gonau	O		
	Murad (<i>isim</i>)			
	(<i>iyi komşu geldi</i>)			

ör:	<u>/čohdanlı</u> (<i>niteleyen</i>)	<u>āhvalat/</u> (<i>nitelenen</i>)	}	gonşuldu (<i>yüklem</i>)
	āhvalat onlar			

/ana ŧāfgāti/ (anne ŧefkati), /gız uŧađı/ (kız çocuğu), veya /"oğuyursanmı" suali/ ("okuyormusun" sorusu) gibi sadece nitelenenin iyelik eki aldığı belirtisiz izafet grupları ve /hansırın gurnızısı/ (hangisinin kırmızısı), /büyüğün nasihat vermāyi/ (büyüğün nasihat vermesi), /ŧađirdin kostyumu/ (öğrencinin elbisesi) gibi hem nheliyenin hem de nitelenenin çekim ekleri aldıkları belirtili izafet grupları da belirtme yapılarına aittir.

Öte yandan yanaşık yapılar adı verilen iç merkezli yapılarda belirten yoktur. Çünkü aynı işleyişte eş ya da zıt anlamlı olan iki kelimenin, şart olmakla beraber, bir bağlayıcı aracılığıyla birbirlerine bağlanmasından oluşurlar. Bunlar da iki çeşittir: *Toplamalı yapılar /ğalām-kağız/ (kalem kağıt), /čayır – čāmān/ (çayır çimen), /rānk ve fırçalar/ (boya ve fırçalar) vb. gibi. Seçimli yapılar: /tez-geđ/ (erken veya geç), /dörd-bāŧ kilometr/ (dört veya beş kilometre) vb. gibi.*

Azeri Türkçesinin sözdiziminde cümlenin ana unsuru olan yargı öbeklerini dış merkezli yapılar adı altında inceleyebiliriz.

ör:	/mān sizi dāmirām/ (ben sizi demiyorum)
	/māktub kimdāndır?/ (mektup kimdendir?)

İç merkezli yapıların aksine, dış merkezli yargı öbeklerinde merkezde bulunan ve nitelendiği zaman oluşturduğu öbeğin işleyişini etkileyen bir kelime yoktur. Bu tür öbekler yalnız cümlenin ana öğlerini oluşturan özne, yüklem, nesne ve takı ile bu görevleri yapan diğer kelime öbeklerinden oluşur:

- ör: /Murad darsä gälmäyäk/ (yüklem)
(Murat derse gelmeyecek)
- /mänim gız uşağım yuşarıda/ (özne)
(benim kız çocuğum yukarıda)
- /gız onun üzünä bağdı/ (neşne)
(kız onun yüzüne baktı)

Bu tür yapılarda yüklem iki şekilde görülür:

(1) Fiil cümlelerini oluşturan geçişli ya da geçişsiz herhangi bir fiilin yüklem olması:

- /sän dä bizi düşünmälisän/ (sen de bizi düşünmelisin)
- /gälin acığ danışag/ (gelin azıcık konuşalım)

(2) İsim cümlelerini oluşturan isim, sıfat, zamir, zarf gibi gruptardan herhangi birine ait olan kelimelerin yüklem olması:

- ör: /söz atanındar/ (söz babanıdır)
- /mänim kitabım kimdedir? (benim kitabım kimdedir)
- /sän nä gadar canlısan, kıymatlısän, gözälsän/ (sen ne kadar cansın, kıymetlisin, güzelsin)

Azeri Türkçesi'nin Geçmişi ve Sözdizimi Özellikleri

Aslında sıfat ve zamir olan kelimelerle, iç merkezli yapılar eğer (-i) çekim ekini alıyorsa dolaysız nesne; (-A), (-DA) çekim eklerinden birini alıyorsa dolaylı nesne olarak işlerler.

a— Dolaysız nesne:

(i) Belirli dolaysız nesne

/burada nəyi axtarırsan?/
(burada neyi arıyorsun?)

/bunların hamısını bilirəm/
(bunların hepsini bilirim)

(ii) Belirsiz dolaysız nesne

/nədənsə dahilimdə böyük yalnızlıq və gəriblik duyduğum/
(nedense içimde büyük bir yalnızlık ve gariplik duyduğum)

b— Dolaylı nesne:

/sizdən bir rıcam var dədi/
(sizden bir ricam var dedi)

Takımın yönetici, kendisinden önce gelen ve yalın halde bulunan, bazan da (-DAn), (-A), (-In) eklerinden birini alan kelimelerin de eksen olduğu Azeri takı öbekleri yinede merkezli yapılar arasında yer almaktadır:

/... tunç heykel kimi sakit ve səsizdi/
(... tunç heykel gibi sakin ve sessizdi)

/özlərindən başqa heç kəsi istəmirdilər/
(kendilerinden başka hiç kimseyi istemiyorlardı)

/mən tək özüm üçün yox, sənin üçün dəyirəm/
(ben yalnız kendim için değil, senin için diyorum)

Azeri Türkçesinde Cümle Türleri

Azeri Türkçesi'ndeki bu ana unsurları oluşturan kelime ve kelime gruplarının sınıflandırılması ile cümle türlerini oluşturan ana öğeler sözdizimi açısından incelenmiş olmaktadır.

Azeri Türkçesi'ndeki cümle türleri sade, birleşik ve karmaşık olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bu gruplardan sade cümle yalnızca özne, yüklem ve bazan da nesneden ibarettir ve sadece bir tek yargıyı kapsar:

/yer fırlanır/
(özne) (yüklem)
(dünya döner)

/mân onu görmək istämiräm/
(özne) (nesne) (yüklem)

Azeri cümlelerinde özne ile yüklem arasında, özne gizli bile olsa bir uyum vardır. Yani, özne ile yüklemdeki şahıs belli eden şahıs eki uyumludur.

/biz burada vuruşurug/
(biz burada vuruşuruz)

Burada gizli özne üçüncü şahıs çoğulsa göze çarpan bir özellik de üçüncü şahıs çoğul ekinin (-IAr) istendiği zaman ve anlamı bozmadan düşürülebilmesidir:

/... onlar da sana babab atıla-düña gülüşürür/
(... onlar da sana bakıp eğile kalka gülüşüyorlar)

Ancak gizil özne üçüncü şahıs çoğulsa o zaman bu çoğul ekinin de yüklemde özneyi belirten bir ip ucu olarak bulunması gerekmektedir:

/hamı gözlerini tazâ müällimä zillamişdi.
Onun heç bir hârakatini nazardan kaçırmaq
istämirdilür/

(Hepsi gözlerini yeni öğretmene dikmişti.
Onun hiç bir hareketini gözden kaçırmaq
istemiyorlardı.)

Azeri Türkçesi'nin Geçmişi ve Sözdizimi Özellikleri

Birleşik cümle herhangi bir bağlayıcı ile ya da virgüle birbirine bağlanmış iki veya daha fazla cümleden oluşur :

/atası öz evlərinə də məktub göndərmiş və içərişinə
başğa təzə bir şəkil qoymuşdu/

(Babası kendi evlerine de mektup göndermiş ve
içine başka yeni bir fotoğraf koymuştu)

Azeri birleşik cümlelerini oluşturan unsurlar aralarında bir bağlam olmasa da yanaşma yapılarının özelliklerini gösterirler :

/arabir gəlir, ona yazdıraram/
(Arada bir gelir, ona yazdırırım)

Bununla birlikte aralarında beraberlik, zıtlık ve birbirlerini destekleme görülür.

Berberlik, birleşik cümleyi oluşturan unsurların herbirinin yüklemının zaman bakımından uyumlu olması, sebep-sonuç ya da karşılıklı analiz-sentez ilişkileri belirtmeleri anlamındadır :

/torpağ gızır, qar əriyir, çaylar bulanır/
(toprak ısınıyor, kar eriyor, çaylar bulanıyor)

/sən dəmişən, biz də gəlmişig/
(sen demişsin, biz de gelmişiz)

/bizdən başğa on-on iki adam iələyirdi:
kimi kərpiç gətirir, kimi palçıq basır,
kimi torpağ taşıyırdı./
(bizden başka on-oniki adam çalışıyordu:
kimi kerpiç getiriyor, kimi balçık basıyor,
kimi toprak taşıyordu.)

Zıtlık ise yine birleşik cümleyi oluşturan unsurların yüklemleriyle belirlenen olayların karşılaştırılmasıyla behlenir :

/balka san bilirsan, man bilmiram/
(belki sen biliyorsun, ben bilmiyorum.)

Destekleme ilişkisi de yüklemelerin belirttikleri eylemleri destekleme özelliğini paylaşmaları anlamındadır:

/guyu da gazılır, naft da çihar/
(kuyu da kazılıyor, petrol de çıkarılıyor)

Azeri Türkçesinde karmaşık cümleler bir ana cümle ile ona niteliyen yan cümleden oluşur:

/kim buradan getmek istayırsa, alini galdırsın/
(kim buradan gitmek istiyorsa, elini kaldırsın)

/kim bilir ki, adı nadır?
(yan cümle)
(Kim bilir ki adı nedir?)

Azeri cümlelerini oluşturan öğelerin sözdizimi kurallarına göre cümle içindeki sıralaması Türkiye Türkçesindekine benzemektedir.

Tüm Azeri cümlelerinde özne yüklemden önce gelmektedir:

/man gülaram/
(özne) (yüklem)
(ben gülerim)

Nesne ise ister dolaylı, ister dolaysız olsun yüklemden önce gelir:

/Kerim maktabdä dünän mandän kitab aldı/
(özne) (nesne) (yüklem)
(Kerim okulda dün benden kitap aldı)

Azeri cümlelerde zarf da yüklemden önce gelir :

/o bir sözü on dafa sonışırdu/
(özne) (neme) (zarf) (yüklem)
(o bir sözü on defa sorardı)

Belirtme görevini yapan kelimeler de daima belirtilenden önce gelir:

/yâh̄s̄ı ğız/
(belirtilen)
(iyi kız)

Gerek yapıbilgisi gerekse sözdizimi seviyesinde yapılan bu sınıflamaların anlaşılacağı üzere Azeri Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Bu farklılıkları şöyle özetleyebiliriz:

(1) Azeri Türkçesinde yazılı dilde yanaşık yapılan oluşturan kelimelerin arasında çizgi kullanılmaktadır. Bunun nedeni yanaşık yapılan oluşturan unsurların yapının tüm anlamına ayrı ayrı katkıda bulunmalardan: /āzgin-üzgün/ (ezgin üzgün); yapıyı oluşturan benzer ya da zıt anlamlı kelimelerin anlam yönünden birbirlerini desteklemelerinden: /sevib-āzizlāmā/ (sevip sayma), /yanb-sönme/ (yanıp-sönme); ya da bu kelimelerin oluşturdukları dilbilgisi anlamının ötesindeki bir mecazi anlamı /mal-nüük/(mal mülk) pekiştirmesinden ileri gelmektedir.

İkilemeli yapılarda da kullandan bu çözümlü anlamı pekiştirmek içindir: /sutun-sutun alovlar/ (sütun sütun alevler).

(2) Türkiye Türkçesindeki zarfîil eki (-İncA) ile oluşan "akınca" gibi zarfîillerin "aktığı zaman" olarak iki kelimelik bir öbikle de ifade edilmesine karşılık, Azeri Türkçesinde sadece fiilin sonuna eklenen (-AndA) zarfîil eki kullanılmaktadır. /aḡanda/ (akınca, aktığı zaman) ve /gedende/ (gidince, gittiği zaman) örneklerinde görüldüğü gibi.

(3) Karmaşık Azeri cümlelerinin bir özelliği de bu tür cümlelerde Farsça'nın etkisiyle ki bağlacının Türkçe'deki sıfatîil türeten ekler olan (-an), (Diği) ve (-Acak) yerine kullanılabilmesidir:

/elâ vaḡtan idi ki, diḡimlâ dâmirin āyirdim/
(öyle zamanlarım oldu ki dişimle demiri eğiyordum)
veya "Demiri dişimle eğdiğim zamanlarım oldu"

/o adamlar galib gälübilär ki, onlar häm iradäli,
häm dä tämiz vicdanlı olsunlar/
(o adamlar galip gelebilir ki, onlar hem iradeli
hem de temiz vicdanlı olsunlar)
"Ancak hem iradeli, hem de temiz vicdanlı olan adamlar
galip gelebilirler."

/ela yer tapasan ki, orada bir näft denizi açaydıg/
(Öyle bir yer bulsan ki, orada bir petrol denizi açaydık)
"Orada bir petrol denizi açacağımız öyle bir yer bulasın"

Yine Farça'nın etkisiyle ki bağlacı, Türkçe'den farklı olarak dolaylı
nesneyi yükleme bağlar:

/o ki galdı Murada, deyiräm ki, goy anasının yanında
galsın/
(o ki Murada kaldı, diyorum ki koy annesinin yanında
kalsın)
"Madem ki seçim hakkı Murat'a kalmıştır, bırak anasının
yanın kalan diyorum"

(4) Karmaşık cümlelerde ikinci derecedeki yan cümle birinci derece-
deki ana cümledeki herhangi bir unsuru niteleme görevini üstlenirken, Farsça'nın
etkisiyle ve Türkçe'dekinden farklı olarak özellikle parantez içi anlatımında yan
cümle ana cümlede nitelediği unsurdan hemen sonra gelir, böylelikle de ana
cümle bölünmüş olur:

/o kişi ki, mänä bu sözləri deyirdi, and içirdi/ *
(yan cümle)
(Bana bu sözleri söyleyen adam and içiyordu)

(*) Örnek Cümleler 1971 yılında Baku'da yayınlanan Azərbaycan Dergisinin 12 aylık
sayılarının toplandığı I. ve II. ciltte bulunan hikaye ve romanlardan alınmıştır.

Azeri Türkçesi'nin Geçmişi ve Sözdizimi Özellikleri

(5) Yine Farsça'nın etkisiyle /dörd il bundan ğabağ/ (bundan dört yıl önce) gibi bazı Azeri yapıların sözdizimi Türkçe'deki karşıklarından tamamen farklıdır.

Azeri sözdizimindeki bu farklılıkların Azeri Türkçesi'nin yüzyıllarca Farsça'nın etkisinde kalmış olmasıyla açıklanabileceği kanısındayız.

KAYNAKÇA

Aslanov, A.A. *Azərbaycan Dilinin Sintaksisine Dair Tüdüğlər*, Bakr, Azərbaycan SSR Ebnlar Akademiyası Nəçriyyatı, 1962.

Bloomfield, L. *Language*, New York, Holt, Rinehart, Winston 1961.

Caferoğlu, A. *Türk Dili Tarihi I* İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basmevi, 1970.

Caferoğlu, A. *Türk Dili Tarihi II* İstanbul Edebiyat Fakültesi Basmevi, 1974.

Dilaçar, A. *Azeri Türkçesi* Türk Dili Belleten 1951, Seri 3, Sayı 14-15'ten ayrı basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basmevi, 1951.

Dilaçar, A. *Türk Diline Genel Bir Bakış* Türk Dil Kurumu Yayınları: 227, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basmevi, 1964.

Ergin, M. *Türk Dilbilgisi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basmevi, 1972.

Ergin, M. *Azeri Türkçesi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basmevi, No: 1633, 1971.

Hacıyev T. *Azərbaycan Adəbi Dili Tarihi (Təşəkkül Dövrü)*, Bakı, Adu Nəşri, 1976.

Hockett F. Charles. *A Course in Modern linguistics* New York, The Macmillan Company, 1958.

Kononov, A.N. "Turkic Philology" Fifty Years of Soviet Oriental Studies. Moscow, "Nauka" Publishing House, 1967.

Menges, K.H. *The Turkic Languages and Peoples (An Introduction to Turkic Studies)* Ural Altaische Bibliothek, Wiesbaden, Otto Harrosowitz, 1968.

Şiraliyev M. *Azərbaycan Dialektologiyasının Asasları*, Bakı, Devlet Tedris Pedagoji Edebiyatı Neşriyatı, 1962.

Tekin, T. *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka - A.N. Kononov*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959'dan ayrı basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960.

Tekin, T. *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, B 15, 1975.

Tekin, T. *Sovyet Rusya da Savaşın Sonra Türkoloji Çalışmaları*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1959'dan ayrı basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960.

Basic Course in Azerbaijani. Fred Householder Jr., Mansour Lotfi, Uralic and Altaic Series. Vol. 45, Published by Indiana University, Bloomington Mouton and Co., USA, 1965.

"Turkic Peoples" *Encyclopaedia Britannica USA Encyclopaedia Britannica Inc.* William Benton, Publisher, 1971.

"Azeri Edebiyatı" *İnönü Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1950, Cilt IV.

Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü Türk Dil Kurumu Yayınları, 471, 1980.